

Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова

Шаргородська Алла Федосіївна

УДК 821.161.2.-2“1930-1950”(043.3)

**ХУДОЖНЯ СВОЄРІДНІСТЬ П'ЄС О. ДОВЖЕНКА,
М. КУЛША ТА Ю. ЯНОВСЬКОГО ПРО ДЕФОРМАЦІЮ МЕНТАЛЬНОСТІ
УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА**

Спеціальність 10.01.01 – українська література

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Одеса – 2004

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Одеському національному університеті ім. І. І. Мечникова Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, доцент
Колісниченко Анатолій Іларіонович,
доцент кафедри української літератури
Одеського національного університету
ім. І. І. Мечникова.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Михайлин Ігор Леонідович,
завідувач кафедри журналістики
Харківського національного університету
ім. В. Н. Каразіна;

кандидат філологічних наук
Скупейко Лукаш Іванович,
старший науковий співробітник
Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України.

Провідна установа: Дрогобицький державний педагогічний
університет ім. І. Я. Франка
Міністерства освіти і науки України,
кафедра української літератури, м. Дрогобич.

Захист відбудеться “22” квітня 2004 року о “___” годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 41.051.02 Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова за адресою: 65058, м. Одеса, Французький бульвар, 24/26, ауд. 91.

Із дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова за адресою: 65026, м. Одеса, вул. Преображенська, 24.

Автореферат розіслано “___” _____ 2004 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

Черноіваненко Є. М.

Загальна характеристика роботи

Українська література 1930-50-х років – складне й неоднорідне явище. У радянському літературознавстві рецепція драматургії цього періоду в цілому і творчості окремих авторів характеризувалася заангажованістю, оскільки вишукувалися соціалістичні ідеї, вивчалось “революційне оточення” тощо. Сучасний науковий аналіз соцреалістичних текстів свідчить, що ця літературна епоха може потрактовуватися як естетичний зліпок чи естетизована, вульгарно-соціологічна модель тоталітаризму. Так, запобутувала думка про те, що драматургія О. Корнійчука, Я. Галана, Л. Смілянського, Л. Первوماйського, Л. Дмитерка, М. Зарудного характеризується канонізацією, політичною заангажованістю, телеологізацією горизонту очікувань. Однак нові наукові тенденції ідуть урізнобіч – від заперечень творів-“некнижок” до намагань віднайти в них те, чого там немає. Та попри все, цей масив літератури не може бути проігнорований і залишений поза увагою дослідників. Відтак актуалізуються проблеми національної свідомості та самосвідомості, екзистенційного просвітлення і надзвичайно складних процесів самоідентифікації. Тому дослідження проблем розвитку української драматургії зазначеного періоду постає сьогодні як надзвичайно складний і суперечливо-різноплановий комплекс.

Останнім часом з’явилися нові інтерпретації й підходи до трактування складних літературних явищ цього періоду. Вони науково конкретизуються в роботах І. Дзюби, В. Дончика, В. Панченка, В. Пахаренка та інших учених, котрі формують фундамент методологічних досліджень літератури 30-50-х рр. на сучасному рівні.

А це, зокрема, відкриває можливість системного аналізу таких складних малодосліджених явищ, як п’єси О. Довженка, М. Куліша, Ю. Яновського, присвячені колективізації, на тлі драматургії соцреалізму.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю наукової об’єктивності, відтворення суперечливої, але реальної, не міфологізованої ідеологією картини розвитку української драматургії 1930-1950-х років.

Проблема трансформації національної ментальності українського селянства в ХХ ст. різною мірою відбилася у творчості багатьох українських “радянських” та діаспорних митців. Проте, на нашу думку, саме в драматургії О. Довженка ця проблема виявилася найбільш повно, адже авторові не лише був близький від походження ментальний тип українського хлібороба, але йому, на відміну від репресованого в 1930-ті М. Куліша, була відома й постколективізаційна доля духовно близького авторові селянства. Картина трагічного зламу ментальності селянства відбилася у драматургії О. Довженка панорамніше, ніж у творчості багатьох його сучасників. На відміну від “міського” за ментальним типом Ю. Яновського, феномен селянського світоосмислення О. Довженка був однією з наскрізних тем усіх видів його творчості.

Унікальність творів О. Довженка, М. Куліша, Ю. Яновського трагічного періоду колективізації полягає у тому, що в них, з одного боку, віддзеркалилася “інерція” модерністських тенденцій Розстріляного Відродження, а з іншого – відчутний рух до канонів соцреалізму. Напевне, тому на перший план у драматургії виходять переважно соціальні проблеми, але водночас простежується й тяжіння до психологізму, з’являються нові типи характерів, висвітлюються фактори впливу на їх формування.

Актуальними для дослідження є й питання родово-видової дифузії, реалізації авторських естетичних концепцій, еволюції класичних форм мистецтва драматургії. Суттєвим аспектом виступає вивчення авторської

інтерпретації соцреалістичних сюжетів, гри з текстом, функціонування родово-жанрових моделей, архетипів, мотивів, композиції, тобто тих компонентів художніх структур та їх естетичних функцій, у котрих проявилися підтексти, нові смисли. Особливості поетики та типології драм О. Довженка, Ю. Яновського, М. Куліша, змістовно-формальне оновлення письма (синтез модерного й соцреалістичного, хай навіть і штучний) сприяють виведенню цих питань на рівень адекватних сучасності інтерпретаційних моделей.

У центрі уваги дисертаційного дослідження поставлено духовно-естетичний феномен генія національної культури Олександра Довженка. Син Розстріляного Відродження, активний його діяч, О. Довженко, поруч із М. Хвильовим, М. Кулішем, В. Підмогильним, Л. Курбасом і нині виступає як одна з “домінантних постатей” (Юрій Лавріненко) тієї бурхливої епохи. Він – кінорежисер світового рівня, блискучий новеліст і публіцист, талановитий повістяр і неповторний драматург. Світ художника розгортається в багатьох площинах і втіленнях. Вимушено-компромісною (у “меншому”), опозиційно-заперечувальною (у “великому”), двоїстою (“кентаврохвильовістською”) постає природа слова Майстра.

Знаковою є трансформація поетики Олександра Довженка: від цінностей, здобутих у колі “Вапліге” й “Нової генерації”, у бік естетичних моделей соцреалізму; від модернізму – до вимушеного заперечення його цінностей. Предметом наукового аналізу також є внутрішній конфлікт митця та пошук ним альтернативних світоглядно-естетичних моделей, вибудова власного творчого семіпростору, позірно закоординованого в межі соцреалізму. Модерністська лінія в драматургії О. Довженка (п’єса “Потомки запорожців”) превалювала та перемагала. Це стало причиною того, що драма не здобула свого сценічного втілення навіть у посткультівські часи. Відтак головною є проблема поруйнування модернізмом як світоглядно-естетичним явищем канонів соцреалізму, опору творчої індивідуальності митця-модерніста накинутій схемі соцреалістичного канону як псевдокласичного симулякру.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконувалася на кафедрі новітньої літератури та журналістики Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова згідно з планом наукової роботи, тема якої – “Діалог у мистецтві слова” (затверджена вченою радою Одеського національного університету, номер державної реєстрації 0101U00142). Тема дослідження затверджена координаційною радою при Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України з проблеми “Класична спадщина та сучасна художня література” від 30 травня 2002 р. (протокол № 2).

Мета і завдання дослідження. Провідною метою дисертації є визначення головних особливостей поетики драм О. Довженка “Потомки запорожців”, “Прощай, село” М. Куліша та “Потомки” Ю. Яновського в контексті інтелектуально-культурної та літературно-естетичної ситуації 1930-50-х рр. Дослідження передбачає проведення багатогранного аналізу вказаних п’єс на порівняльній (типологічній) основі. Досліджуються соціо-психологічні процеси, що відбулися у п’єсах О. Довженка, М. Куліша та Ю. Яновського цього періоду, зокрема, увиразнення процесів опору тоталітарній системі. Йдеться не лише про виявлення спільних моментів чи розбіжностей творів або окремих елементів поетики, але й про визначення основних факторів, що спричинили їх.

Основні завдання дослідження зумовлені метою дисертаційної роботи:

- охарактеризувати специфічні особливості, загальну ідейну й естетичну спрямованість літературної критики зазначеного періоду в підходах до всієї драматургії та творів О. Довженка, М. Куліша, Ю. Яновського зокрема; дослідити стан вивченості поезики драми в 1930-50-х рр.;
- проаналізувати сутність і форми співіснування в одному творі модерністського та соцреалістичного канонів, міжмистецьких і міжродових явищ;
- виявити горизонт очікувань, що дає змогу вийти на аналіз загальних проблем українського менталітету, національного характеру; дослідити екзистенційні питання в аспекті осмислення індивідуальних психологій;
- вивчити природу експериментаторства та творчого пошуку О. Довженка, домінантною ознакою художньої індивідуальності якого стала актуалізація національного світогляду в авторських естетичних моделях;
- проаналізувати текст драми О. Довженка “Потомки запорожців” на рівні мікропоетики та образних систем, виявити способи формування та функціонування “метамови” твору;
- визначити основні, типові риси та стильові тенденції п’єс, поезики драм О. Довженка, М. Куліша, Ю. Яновського (композицію, хронотоп, характер, мовні засоби, міфологеми, архетипи), структурувавши дослідження за рівнями.

Об’єктом дослідження в дисертації є драматургія О. Довженка, М. Куліша, Ю. Яновського 30-50-х рр. ХХ ст., яку неможливо адекватно інтерпретувати без урахування контексту національної драматургії. Саме тому в об’єкт дослідження включено панорамний обшар драматичних творів 1920-1960 років.

Предметом дослідження стали художні особливості п’єси “Потомки запорожців” О. Довженка, а також типологічно близьких до неї творів – “Прощай, село” М. Куліша, “Потомки” Ю. Яновського. Їх складність і своєрідність викликали необхідність вибудови дослідження на порівняльному ґрунті, де проводяться паралелі зі спорідненими явищами й поезикою авторів періоду, що розглядається. Драматургія митців досліджувалася в контексті “сюжетно різноманітної” творчої спадщини, з урахуванням особливостей розвитку української літератури.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній:

- досліджено проблему висвітлення в п’єсах О. Довженка, М. Куліша, Ю. Яновського трансформації національної ментальності, трагічного зламу українського селянства 1930-1950-х рр.;
- показано, що найбільш яскраво ці процеси відтворено О. Довженком, закоріненим у концептуальні засади деміургізму, які передбачають художнє пересотворення світу на основі синтезу міфологічної архетипності із принципом верховенства автора як архітектора нової реальності;
- акцентовано на особливій ролі “Щоденника” О. Довженка не як самостійного явища, де лише вміщено роздуми автора над причинами втрати національної пам’яті та національного духу, а й на тому, що він виступає генотекстом для інтерпретації семіосфери драми “Потомки запорожців”;
- доведено, що п’єса “Потомки запорожців” О. Довженка, подібно до кінодрами, за своєю мистецькою природою створена на міжмистецькій, міжродовій межі, вимушено поєднує соцреалізм та модернізм;

- на основі синтетизму проаналізована “ігрова стратегія” О.Довженка в мистецтві, на підмурівку якої вибудовується концепція маргінальності, а вона породжує іманентне поруйнування соцреалістичного канону;
- виявлено типологічні сходження синтетичних за своєю природою п’єс О.Довженка, М.Куліша, Ю.Яновського, визначено в них спільний горизонт очікувань, інтерпретовано зрушення в плані композицій і наративних властивостей текстів;
- певною мірою вирішена проблема з’ясування причин деформації психології персонажів цих п’єс, що проявилось на рівні хронотопічності характеру та його мовної індивідуальності;
- простежено комунікаційні “лінії” між автором, твором і читачем; зафіксовано авторську апеляцію до горизонту очікувань та рецептуальної свідомості.

Теоретико-методологічні засади дослідження заґрунтовані на концепціях та ідеях вітчизняних і зарубіжних літературознавців. У процесі осмислення особливо плідним було звернення до праць вітчизняних: Н.Кузякіної, В.Фащенко, Т.Гундорової, І.Дзюби, В.Нарівської, В.Пахаренка, М.Шлемкевича та зарубіжних дослідників: Ю.Лотмана, В.Топорова, В.Шкловського, О.Геніса, Є.Добренка, Ж.Дерріди, Ж.Лакана, Р.Барта, Ю.Габермаса, Ж.Бодрійяра, П.Рікера, Є.Фарино та ін.

У дисертаційному дослідженні використано **методи**, зумовлені специфікою художніх явищ, провідним у роботі став комплексний підхід. Історико-літературний метод дає змогу досягнути особливості критичної рецепції української драматургії 1930-1950-х рр., типологічний і семіотичний – дослідити специфіку базових категорій поезики драм (сюжет, композицію, характери), герменевтичний – мовний вияв екзистенції характерів; феноменологічний підхід застосовано щодо аналізу особливостей загально-літературного і власне авторського сприйняття української ментальності в поезиці мікродової, міжжанрової, міжмистецької дифузії.

Апробація результатів дослідження. Зміст дисертації та результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри новітньої літератури та журналістики, доповідалися на наукових конференціях різного рівня: конференції, присвяченій пам’яті лауреата Національної премії ім. Т.Г.Шевченка, доктора філологічних наук, професора В.В.Фащенко (Одеса, 2000); на IV Всеукраїнській конференції молодих учених в Інституті літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України (Київ, 2001); на науково-звітній викладацькій конференції ОНУ ім. І.І.Мечникова (Одеса, 2002), на міжнародній науковій конференції “Роди і жанри літератури”, присвяченій пам’яті доктора філологічних наук, професора Г.А.В’язовського (Одеса, 2004).

Теоретичне значення результатів дослідження полягає в тому, що наукові положення роботи дозволяють поглибити й узагальнити знання про літературний процес 1930-1950-х років, розширити коло досліджень творів, які ще не стали об’єктом порівняльного аналізу. Отримані наукові результати становитимуть інтерес для наступних студій при вивченні української драматургії 1930-1950-х рр., будуть корисні як для істориків, так і теоретиків літератури. Основні положення дисертації розширюють теоретичні знання про міжмистецьку та мікродову дифузії.

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості використання їх при викладанні вузівських курсів “Історія української літератури ХХ століття”, спецкурсів, спецсеминарів, присвячених

контекстуальним зв'язкам української літератури, під час вивчення сучасної літератури в середній школі, при упорядкуванні методичних посібників.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаної літератури. Загальний обсяг роботи складає 196 сторінок, з них основного тексту – 180 сторінок. Бібліографія нараховує 221 позицію.

Основний зміст дисертації

У **“Вступі”** обґрунтовано вибір, актуальність теми, формулюються мета та завдання роботи, визначаються об'єкт і предмет дослідження, окреслюються напрямки розкриття проблематики, теоретико-методологічні засади, наукова новизна, розкриваються теоретичне та практичне її значення, апробація.

У першому розділі – **“Творчість О. Довженка й українська драматургія 30-50-х років як предмет літературно-критичної рецепції”**, який складається з двох підрозділів, розглядаються основні аспекти дослідження драматургії та творчості О. Довженка, міститься огляд літературознавчих робіт про драматургію 1930-1950 рр., висвітлюється роль критики в розвитку літературного процесу, вивчаються теоретичні проблеми, пов'язані з функціонуванням термінів та понять.

Перший підрозділ “Творчість О. Довженка в літературно-критичному огляді” присвячено стану вивченості творчої спадщини О. Довженка, критичний дискурс якої складається досить інтенсивно, оскільки пов'язаний з виявом граней таланту режисера і письменника. У зв'язку з вимогою нового прочитання творів, нових підходів простежено еволюцію критики: від українських критиків 30-х рр. – Ю. Яновського, М. Бажана, Остапа Вишні, французьких, італійських критиків, які високо поцінювали талант О. Довженка як модерніста й авангардиста, до критики 30-40-х рр., що деформує талант режисера, підганяє в ідеологізовані рамки, звинувачує автора в схематизмі. Серед публікацій та монографій 50-60-х рр. (Ю. Барабаш, С. Плачинда, О. Грищенко, І. Рачук, Д. Шлапак, Р. Юренев, Ю. Солнцева), як і 70-80-х рр., превалює створення навколо автора міфології в дусі соціалістичних схем. Вибудована критикою модель рецепції творчості митця неповна, і навіть початок 90-х рр. ще заангажований езопівською методологією. Можна вважати, що найбільш різноаспектно розглянута творчість Довженка літературознавством 1990-2000-х рр., коли її почали включати в світовий контекст. Спектр досліджень – від авторського типу мислення у світлі концепцій З. Фрейда, К. Юнга, Е. Ноймана, Й. Гейзінги, аспектів міфотворчості (І. Мойсеєв), філософської концепції режисера в напрямку екзистенційної самоцінності (О. Онищенко, М. Царинник), провокування ситуації символістсько-авангардистського рефлектування артистизму, спорідненості Довженкових мистецьких пошуків з магічним реалізмом (В. Нарівська), виокремлення феномену життєтворчості (Н. Іванова), до аспектів співіснування автора з владою (В. Гребньова, Р. Корогодський), втечі в самого себе, ескапізму тощо.

У *другому підрозділі “Проблема відтворення ментальності в драматургії 1930-50-х років у світлі літературної критики”* подано характеристику стану розвитку драматургії, здійснено аналіз критичних робіт вітчизняних вчених з цієї проблематики.

Найбільш цінні дослідження драматургії та творчості окремих письменників представлені працями Ю.Смолича, О.Білецького, Н.Кузякіної, яка здійснила прорив у критиці 1950-60-х рр. Із сучасних досліджень цього періоду виділяються лише поодинокі роботи І.Михайлина, Г.Глазунова, В.Кунєвої, що переосмислюють естетичну вартісність п'єс І.Микитенка, О.Корнійчука.

Проблема вивчення національної ментальності постає у європейській гуманітарній науці XVII ст., а в українській розробка і збагачення теорії національної самосвідомості пов'язуються з працями М.Костомарова, М.Драгоманова, В.Липинського, Ю.Липи, Д.Донцова, М.Шлемкевича та ін. Стереотипи національного світосприйняття вивчалися за допомогою соціологічного та психоаналітичного підходів і часто пов'язувалися з категоріями верстви або соціальної групи, а сама ментальність розглядалась, передусім, як соціокультурна одиниця національного самоототожнення. Виходячи з цього, можемо говорити про особливості літературно-образного відбиття ментальності українського селянства у драматургії О.Довженка, Ю.Яновського, М.Куліша.

Розглядаються поняття “поетика”, “типологія”, простежено еволюцію розуміння цих категорій на різних етапах вивченості драматургії 1930-50-х рр. на матеріалі монографій та окремих публікацій у періодичних виданнях.

У процесі дослідження використовувалися роботи з поетики творчості М.Куліша (Н.Кузякіної, Г.Костюка, Л.Залеської-Онишкевич, Я.Голобородька, С.Хороба, М.Ласло-Куцок), типології (М.Зубрицької, М.Кореневич, С.Хороба) та творчості Ю.Яновського (В.Панченка, С.Плачинди, Р.Мовчан, Н.Кузякіної), які стали опертям для адекватної інтерпретації текстів.

У *другому розділі* “**Феномен маргінальності в художній системі “Потомків запорожців”**” йдеться про принципи та прийоми створення художньої дійсності з її катаклізмами в драмі О.Довженка за допомогою засобів містеріально-карнавально-ярмаркового мистецтва, романтичного переживання низової культури, що йде від традицій Гоголя. Довженко вибудовує власну вербальну концепцію театральності та гри, що поєднує інтелектуальність Б.Брехта, екзистенційність М.Куліша, принцип теорії “вживання” К.Станіславського.

У *першому підрозділі* II розділу, що має назву “**Щоденник” О.Довженка як ключ до “кодів” та “шифрів” текстів у драмі “Потомки запорожців”**”, доводиться, що тематика твору зумовила використання особливих прийомів езопівської мови, виявлених на композиційному й мовностилістичному рівнях, створення тексту в тексті, взаємодії історичного, фольклорного, міфологічного кодів. Її функції: скеровування читача на домислення чи вгадування формально невиражених зв'язків, правильне розуміння зашифрованих місць, авторської концепції.

Алюзії, натяки, апеляція до історичних подій, посилення в О.Довженка є виявом прояв інтертекстуальності, відкритим текстом чи генотекстом для відчитання якої є “Щоденник”, де вміщені відверті, сповнені страждань роздуми автора над причинами втрати національної пам'яті та національного духу. Саме “Щоденник” допомагає зрозуміти драму, відчути трагедію митця, відтворюючи сповідальні думки.

У *другому підрозділі* II розділу, що має назву “**Синтез мистецтв – основа кінодрами “Потомки запорожців”**”, простежується вибудовування О.Довженком власної теорії синтезу мистецтв у драмі (кіно, малярство, музика, сценічна постановка), універсальність його авторської рецепції творів кіно та літератури. Автор

створює маргінальний жанр кінодрами з відкритою структурою. Ці аспекти досліджені в дисертації із застосуванням лаканівської теорії творчого психотипу автора, теорії деконструкції Дерріди й концепції маргінальності Т.Гундорової. Показано, що деконструкція соцреалістичного письма та драматичного канону відбувається через приховану боротьбу з “писемністю” й смислоозначенням і через демонтаж канонічних структур. Відбувається репресія писемності, і Довженкова “писемність” постає як гра світу, слідів та заміщень смислів, коли нове значення виникає на маргінесі тексту. У грі образами, звуком, кольором, сюжетом смислові та стильові домінанти взаємодіють між собою.

Реалізація ігрової стратегії виявляється і в застосуванні режисерських “слідів” автора: “романтичного” монтажу, зіставлення конструктивних елементів театру в театрі, зрештою; виявляється вона і в грі часом через синтез мистецтв, зіставлення космогонічних начал, поєднання естетичного й історичного досвіду.

Наративна природа кіно, застосована в драмі, актуалізується через накладання звукових і зорових кодів, їх поєднання з кольором. Важливою стає композиція твору, орнаменталізація її фольклором, музичне обрамлення, кінематографічний монтаж (картини поєднуються за спільним принципом: музикальним ритмом і наскрізними лейтмотивами, що єднають усі голоси). Образна картина, сцени-кадри, їх композиція, “оптична картина”, динамічний пейзаж, мізансцени, метризація прийомів ілюструють авторове слово й поетизують драму.

В *третьому підрозділі II розділу “Ремарка як засіб мікродової, міжжанрової та міжмистецької дифузії”* висвітлено специфіку тексту п’єси “Потомки запорожців” з її двоплановістю та взаємодією діалогу й ремарки. Характерними ознаками ремарки у Довженка є роль самостійного субтексту, що виникає безпосередньо від демонструючого суб’єкта; тут і втілення ігрових аспектів кінематографа, і створення особливої реальності “автор-режисер-глядач”. Ремарка – це не лише наративна форма опису основних рис героїв, яка втілює метод “фізичної відповідності” в О. Довженка, тобто, вільний рух автора у всіх точках простору, а й засіб епізації, що породжує і відбиває мікродову та міжжанрову дифузію. В дисертації узагальнено семантико-функціональний аспект ремарок та виявлено розширення їх функцій, зумовлене ігровою концепцією автора та розмиванням маргіналії п’єси. Виявлено додаткові їх функції: оголення найбільш суттєвих “моделюючих категорій драми”, створення шарів тексту, підкреслення пластичності, монументальності в образах героїв, наближення до “Lesedrame” (“Драми для читання”).

В межах комунікативного дискурсу Довженко-режисер подає синтез живописно-кольорових, пластичних, ритмічних, композиційних побудов, факторів, що одночасно впливають на сприйняття й інформування, викликаючи предметно-емоційні асоціації, які поєднуються в єдиному емоційному фокусі. Ремарки – кадри-думки, в яких передаються екзистенційні, названі й неназвані, психічні стани, міфологізуються національні символи через міметичний та гностичний типи пейзажу.

В *четвертому підрозділі “Інтегруючі і диференціюючі ознаки кінематографічного та драматургічного діалогу”* розглянуто особливості діалогу нової драми у “Потомках запорожців”, теоретичним підґрунтям для визначення яких стали роботи дослідників драми О.Фрейденберг, О.Білецького, В.Волькенштейна, С.Владимирова, В.Сахновського-Панкєєва, Є.Халізева. Особливо важливими в цьому контексті є ідеї сучасних

дослідників (Є. Халізева, Є. Фаріно) про діалог як мовне “двохдресне” звернення, трьохсуб’єктну комунікацію. Виявлено й узагальнено спільні функції діалогічного й монологічного мовлення п’єси і кіно та суто кінематографічні на основі робіт з теорії кіно.

Природа кіносценарію зумовила використання О. Довженком аудіовізуального слова, розосередженого діалогу, а також незриму присутність автора серед героїв. Серед типів діалогу в “Потомках” переважають: діалог з домінантою висловлення одного із співрозмовників, діалог-переконання, діалог-двобій, а також діалог взаємодоповнень із використанням експресіоністичної форми, дискусивний, “сократичний” діалог.

Найголовніші функції діалогів та монологів у цій п’єсі такі: передача внутрішніх переживань персонажів (відтворення експресивного стану), характеристика співрозмовника, висвітлення позиції героїв – їх активності чи гіперактивності. Суттєве значення має також композиційна роль і суто жанрові функції діалогу.

У *п’ятому* підрозділі **“Моделі іманентного опору тексту п’єси”** розглядається явище карнавалізації дійсності, що зумовило появу нових типів дії, жанру та героя п’єси. Витоки Довженкового карнавалу сягають романтичної традиції переживання низової пізньобарокової культури Гоголя, здобутків Рейнгарда, експресіоністського театру Л. Курбаса.

Карнавалізація з її основними прийомами (маски, травесція, зміна “низу і верху”, переворот, який допомагає передати відмову від соціальних, моральних, етичних правил, – аж до хаосу й “веремії”) дозволила відтворити трагічне становище українського села в першій половині ХХ ст., розпач та страх, породжені епохою.

Реалізація концепції театралізованого життя, розігрування героями драми власного життя служить поєднанню в п’єсі О. Довженка народних основ (вертепу), “театру в театрі” та модерного мистецтва. Допомагає досягнути події 1920-30-х рр. “текст у тексті”, який виявляє декілька функцій: подвійна закодованість, контрастна функція, поєднання гри і реальності, сакралізація історії і відчуження, ідентифікація світу, вираження абсурдності, що приводить до розпачу й безнадії. Тут і дворольова функція героїв: вони і коментатори подій, і самоаналітики, котрі з допомогою відчуження й самоспостереження за власною грою намагаються досягнути події.

Третій розділ дисертації **“Типологічні особливості поетики драматургії 1930-50 рр. (на матеріалі п’єс О. Довженка, М. Куліша, Ю. Яновського)”** складається з шести підрозділів.

У *першому* підрозділі **“Дефініція соцреалістичного канону: особливості реалізації в українській драматургії”** визначено основні ознаки (фетишизацію у творі дійсності, яка відбиває дискурс влади і веде до кітчевості) методу та стилю, котрі продукують виникнення стереотипізації, створення полігізованих міфів і стають особливо відчутними в 30-50-х рр. У текстах М. Куліша, О. Довженка, Ю. Яновського виокремлено систему таких стереотипів та псевдоміфів, поданих в авторській інтерпретації для відтворення селянина як національно свідомої особистості.

Для драматургії цього періоду характерне вироблення стереотипів для відтворення образів інтелігента, селянина, національно свідомої особистості. Спостерігається посилення дидактичного начала, зумовленого впливом, зокрема, т. зв. “виробничого роману”. Використовується спільний сюжет – зображення процесу

сакралізації, перетворення комунізмом хаосу в космос, а герой проходить обряд ініціації і залучається до сакрального знання.

В *другому підрозділі* **“Українська селянська екзистенція в момент трагічного випробування: духовно-психологічний, соціальний та художній аспекти”** аналізується тематика і проблематика драматургії 1930-1950-х рр. Вивчення проблематики досліджуваних п'єс показує, що верхній шар соціалістичного тексту відтворює процес колективізації, шкідництво на селі, зображує позірну “красу” колгоспного життя, створення “раю”. Попри стереотипи, на глибинних рівнях у цих п'єсах автори продовжували розвивати теми опозиційної літератури (Г. Косинка, І. Сенченко, В. Підмогильний). Найгостріша серед них – проблема голоду в результаті продрозверсток і розкуркулення (порушена п'єсами М. Куліша та драматургами діаспори). Колективізація – утворення комун і колгоспів – розуміється як руйнування селянського світу, позбавлення селян потенційної здатності сприймати землю, прищеплення їм урбаністичної свідомості. У п'єсах “Потомки запорожців”, “Прощай, село”, “Потомки” порушуються проблеми екзистенційного характеру: дезадаптації селянства, відчуження й комунікативного розриву, виникнення феномену подвійної свідомості, пов'язаного з артикуляцією пам'яті. Драматурги показали процес вироблення архетипів карнавальної свідомості, втрати національної самості, а також вибух колективного несвідомого. Відбувалося нищення сільського міфу, розтління трьох стовпів української душі (родинного життя на засадах кордо- й космоцентризму; телуризму; пантеїстичного сприйняття).

Довженко орієнтується на екзистенційну філософію та філософію духу, звертаючись до феномену подвійної свідомості, розкриваючи його через принцип герменевтичного кола, амбівалентний характер стосунків, через гру, де свідомість не лише роздвоюється, а й веселиться, грається. Особливого значення набуває у Довженка проблема ворожнечі українців у підході до загальнофілософської проблеми екзистенційного самоствердження, до якої звернулися лише діаспорні драматурги в 60-х рр.

У *третьому підрозділі* **“Взаємодія сюжету та композиції у руйнуванні соціалістичного канону в інтерпретаційному полі М. Куліша, О. Довженка, Ю. Яновського”** теоретичним підґрунтям дослідження є роботи традиційного літературознавства, формалістичної та семіологічних шкіл, де розглядаються рівні інтерпретації канонічних сюжетних основ, порівнюються такі структурні одиниці сюжету, як конфлікти і мотиви.

У цих п'єсах вибір і каркас сюжету реалізований через систему стереотипів, що відповідають соціалістичному канону. На поверхневому шарі типології спільними для всіх авторів виявилися мотиви радянського міфу, доповнені власними сюжетними мотивами та ходами. Але на глибинних рівнях канонічного сюжетного каркасу відбувається його деміфологізація. У Довженка перший шар деміфологізації пов'язаний з метаісторією, крізь призму якої вирішуються основні конфлікти, із витвореними автором міфами телуричної та козацької України. У Ю. Яновського сюжет розгортається крізь структуру родового міфу.

В дисертації доведено, що особливості творів визначаються саме авторською інтерпретацією структурних компонентів сюжету – мотивів, ходів, конфліктів, їх вирішенням на рівні карнавального світосприйняття і карнавального образу, екзистенційного буття. При цьому відтворено використання різних типів конфлікту: філософського (їбсенівського) і соціального, заангажованого першим. Їх розв'язання здійснюється з урахуванням

естетики експресіонізму в його трагічній тональності. Універсальним конфліктом став конфлікт селян і влади, доповнений у Довженка внутрішнім екзистенційним конфліктом-роздвоєнням власного “я”.

Спільні типологічні риси п'єс О. Довженка, Ю. Яновського, М. Куліша виявляються і в композиційному вирішенні. У зовнішній композиції помітна відсутність принципу симетрії, компоненти сюжету не лише розгортаються в послідовності, а й задають ритм твору. Посутню роль у п'єсах М. Куліша та О. Довженка відіграють позафабульні елементи-ремарки, що служать для посилення психологізації персонажів. Важливим компонентом у розкритті авторської концепції виявляється хронотоп, звідси й така особливість: розв'язка відбувається лише в сакральному просторі. А диференціація часу (побутового, міфологічного та історичного) дозволяє відтворювати його горизонтальну та вертикальну вісь.

Важливу роль відіграє і принцип ретроспекцій (домінантні хронологічна та асоціативна), що виконує функцію зривання масок, феноменологічного розкриття характеру та руйнування моральних засад суспільства. Особливістю композиції в М. Куліша є монтажність. П'єса поділена на епізоди, сцени, що в дискурсі твору акцентують на важливості події чи динамізують внутрішню структуру. В О. Довженка таким прийомом виступає “сцена на сцені”, що відбиває модерністську тенденцію, принцип театру авангарду (руйнування меж між дійсністю та театром, руйнування принципів театральної комунікації).

У *четвертому підрозділі* **“Десакралізація українського міфопоетичного часопростору і втрата національної ідентичності характеру”**, теоретичним підґрунтям якого стали роботи М. Бахтіна, Д. Лихачова, В. Топорова, досліджуються особливості хронотопу п'єс, що пов'язані з національним часопростором, дієвим самовиявом характеру та суб'єктивацією хронотопу.

В дисертації показано, що чимале значення мають жанрові особливості творів, вписаність героя в модель світу, мотиви блукання, повернення, зустрічі, збереження роду, що визначають не тільки сюжетну канву, а й характери персонажів. Хронотопічність закладена в самому характері героя (пасіонарність). Персонаж екстраполює себе на місце і в час дії через емоційну настанову на взаємодію з часом і простором. Семантику часу в драмах визначають протидіючі сили, амбівалентність хронотопу. В творах О. Довженка, М. Куліша яскраво виражена кореляція простору центру та периферії, його перекодування. В них активний історичний та природний час розкривають характери героїв, у яких спостерігається конформістська настанова, позбавлення кордоцентричності, применшення активності.

У *п'ятому підрозділі* **“Мовна індивідуалізація характерів”** розглядається така особливість п'єс О. Довженка, М. Куліша, Ю. Яновського, як виявлення почуттів та людських психологій персонажів, що балансують між втратою і збереженням самості через рецептуючу свідомість героя, виражену в діалогах.

Засобом відтворення образів селян із втраченою самістю є мова, що відбиває зміщення семантичних акцентів у картині світу. У цільних характерах особлива роль належить екзистенційному типу діалогу, діалогу-двобою, діалогу-агону, що відображає поривання суб'єкта мовлення і проєкцію трансцендентальних зрушень завдяки активізації есхатології слова. Усамітнені діалоги-марення розкривають психологічні риси характеру, монолози реалізують рецептуючу свідомість.

У шостому підрозділі “Архетипно-міфологічні структури тексту та руйнація духовного простору українського села” акцентується на реміфологізації з метою відтворити український національний космос.

Типологія п'єс О. Довженка “Потомки запорожців”, М. Куліша “Прощай, село”, Ю. Яновського “Потомки” визначена на підтекстовому та надтекстовому рівнях, реалізованих у системі міфологем, серед яких особливого значення набувають архетипи української ментальності – міфологеми землі та роду. В п'єсах у контексті ігрової стратегії Довженка, пов'язаної з ніцшеанською ідеєю дисгармонії, земля – переживаний простір, в якому переживання є апогеєм людини. Саме з метою подолання відчуження автори звернулися до родової свідомості, де рід осмислюється не тільки через архетип духовної субстанції, а й прагнення зберегти здобутки національної ментальності. Ця міфологема органічно пов'язана із мотивом світового дерева і набула естетизації через образи діда – родового божества та малого дитяти, прагнення з'єднатися з архетипом свого роду. На рівні образної системи п'єс простежуються особливості авторської концепції: апелювання Довженка, Яновського до язичницьких символів та образів, Куліша – до християнських. Система архетипів, з одного боку, відтворює національний характер через архетипи мудрого старого, старої, архетип матері, дитяти, з іншого – через психоаналітичний архетип тіні, архетип блазня (на рівні карнавального образу) виявляються порушення гармонії в психологічному аспекті, відтворення деформації характеру, вироблення таких рис як аутизм, конвенціоналізм, конформізм.

У “Висновках” відзначаємо складність і неоднорідність літературного процесу періоду 1930-1950-х рр. і зокрема української драматургії, представленої творами О. Корнійчука, Я. Галана, Л. Смілянського, Л. Первомайського, М. Зарудного, І. Кочерги, О. Довженка, Ю. Яновського та ін. Заангажованість і недостатня вивченість літератури цього періоду спонукають до нових підходів у вивченні питань, що ґрунтуються на таких концептуальних засадах, як комплексний аналіз національної міфопоетики, поетики модерну, соцреалізму, котрий здійснюється у формі синтетичного поєднання як традиціоналістських, так і сучасних літературознавчих теорій та методологічних практик.

Причинами, що зумовили стагнаційний стан драматургії зазначеного періоду, стали: припинення розвитку драматургії в напрямку західноєвропейських модерністських тенденцій, розвиток методу соцреалізму, підміна аналізу політичними звинуваченнями, роль критики як політичного інструктора. Природа поетики драматургії О. Довженка, Ю. Яновського, М. Куліша виявляє міфопоетичні, модерні й реалістичні категорії. В п'єсах виокремлюються спільні зовнішні та внутрішні чинники поетики соцреалізму, які, проте, перебувають в іманентному протистоянні з типом авторського світоусвідомлення та естетичної екзистенції. Ці драматурги продовжили розвивати теми опозиційної літератури через звернення до етичних, екзистенційних, національних проблем. Актуальними в їх п'єсах стали проблеми відбиття у спеціальних формах ментальних особливостей і образного втілення українського селянства, трансформації його ментальності у зв'язку з втратою ним державотворчих настанов та ідей, зменшенням політичної активності, змінами у характері – посиленням конформізму, інтровертованості.

Діапазон проблематики, породжений системою семантичних полів, – це дезадаптація селянства, проблема відчуження, виникнення феномену подвійної свідомості, пов'язаного в О. Довженка з проблемою артикуляції екзистенційної пам'яті, зреалізованої через історію, в Ю. Яновського – через родовий міф. Актуальними для драматургів стали проблеми втрати національної самості, вибуху колективного несвідомого, розливання трьох стовпів української душі, деформації національного характеру.

Модель поруйнування соцреалістичного канону вирішена під впливом модерного світобачення митця, синтетичної природи драматургії, взаємопроникнення різних жанрових модифікацій, дифузії епосу, лірики й драми. Це зумовлено самою природою творчого феномену О. Довженка, в якому органічно поєднуються прийоми кіно й театру (драми), вироблена ігрова стратегія. В його творчості синтез мистецтв — один із найпотужніших чинників українського модернізму, що породжує універсальність рецепції в кіно та літературі й виявляє лаканівський психотип автора, в якого грає слово, колір, звук, символ, створюючи ряд дискурсів. Звідси й створення автором маргінального жанру кінодрами, її відкритої структури.

Архетипно-міфологічне підґрунтя драматичної творчості О. Довженка (“Потомки запорожців”), раніше не досліджуване літературознавцями, підпорядковане вибудові моделей екзистенційного та художнього мислення митця, що формували поетику драматургії 30-50-х років під впливом міфопоетичного, екзистенційного та модерного чинників. Окремою дослідницькою стратегією в дисертації виступає вивчення недостатньо проаналізованих на сьогодні аспектів художнього експериментаторства, виявлених у прийомах гри, карнавалу, хронотопу як концептуальних засад “гри в текст”, проявленої в поезиці драми 1930-50-х рр. На рівні мікропоетики вивчено особливості формування та функціонування метамови твору як сенсоутворюючої та естетичної категорії, у якій виявлено синтез естетичних та жанрово-стильових домінант (експресіонізму, авангардизму, неоромантизму) кінодрами О. Довженка “Потомки запорожців”.

Проблематика “Щоденника”, який розглядається як генотекст-концентрант езопової мови автора і, водночас, як свого роду ключ до розкодування багатьох аспектів творчої діяльності митця, зумовила новий підхід до аналізу драми “Потомки запорожців”.

У поезиці п'єс “Потомки запорожців”, “Прощай, село”, “Потомки” семіотичні коди, підтекстовий, надтекстовий, міфологічний рівні творів, породжені нові семантичні поля зорієнтовані на “інше”, яке для О. Довженка, М. Куліша, Ю. Яновського, передусім, полягало в апеляції до читацької свідомості, проявленні смислів. Деконструкція канону стала формою не стільки руйнації дискурсу соцреалізму, скільки була визначена природою творчого феномену О. Довженка, який спирався на принципи модерної індивідуально-суб'єктивної філософії, а тому не міг не дійти до панорамного використання карнавалу та гри не лише як засобів поетики, але й, перш за все, як сенсоутворюючих категорій, які визначали художність і новаторство його творчості.

На особливу теоретичну увагу заслуговує проблема деконструкції соцреалістичного канону, реалізована на рівні поетики твору: в зображенні прихованої боротьби з писемністю і смислоозначенням, авторській грі, множинності смислів, грі слідів та заміщень, принципах осягнення кризового стану світу через призму експресіонізму, осмислення феномену селянина-косміурга в рамках неоромантичного дискурсу патріархального

буття народу, відображення його світовідчуття через ряд міфологем. Також концепція деконструкції виявлена в п'єсах на рівні структури міфів, конфліктів та використання їх різних типів, сюжетних мотивів. У композиційному вирішенні втілено модерністську тенденцію руйнування в театрі меж між театром і дійсністю. Авторська концепція вирішена через семантику хронотопу, характер, мовну індивідуалізацію героїв, герменевтику самого й іншого, екзистенційні діалоги та монологи, міфологеми землі та роду, систему архетипів.

Зміст дисертації відображений у публікаціях:

1. Шаргородська А. Ф. Езопівська мова “Потомки запорожців” О.Довженка в обороні національного // Діалог душ. Збірник статей за матеріалами конференції, присвяченої пам'яті професора В. В. Фашенка. Одеса. 29 червня – 1 липня 2000 року. – Одеса: Астропринт, 2001. – С. 147-154. (0,4 др. арк.).
2. Шаргородська А. Ф. Міфологеми землі і роду в драмі О. Довженка “Потомки запорожців” // Літературознавчі обрії. Праці молодих учених України. – Вип. 3. – К.: КНУ, 2002. – С. 130-135. (0,4 др. арк.).
3. Шаргородська А. Ф. Характери і хронотоп у драмі О. Довженка “Потомки запорожців” // Історико-літературний журнал. – Одеса: Астропринт. – 2002. – № 8. – С. 218-226. (0,5 др. арк.).
4. Шаргородська А. Ф. “Потомки запорожців” О. Довженка в контексті розвитку української драми 30-50-х рр.: аспекти типології і поетики // Проблеми сучасного літературознавства: Зб. наук. праць. – Одеса: Маяк. – 2003. – Вип. № 12. – С. 171-181. (0,5 др. арк.).
5. Шаргородська А. Ф. Діалог як момент пізнання істини (герменевтичний аспект) (на матеріалі п'єс О. Довженка “Потомки запорожців”, М. Куліша “Прощай, село” та Ю. Яновського “Потомки”) // Історико-літературний журнал. – Одеса: Астропринт. – 2003. – № 9. – С. 178-188. (0,5 др. арк.).

Анотація

Шаргородська А. Ф. “Художня своєрідність п'єс О. Довженка, М. Куліша та Ю. Яновського про деформацію ментальності українського селянства”. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.01.01 – українська література. – Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, м. Одеса, 2004 р.

В дисертації досліджується проблематика й ментальна основа маловивченого шару української драматургії 1930-50 рр. В роботі проаналізовано стан жанрово-стильових особливостей (на прикладі п'єси О. Довженка), взаємозв'язок ментальних, світоглядних категорій з художньо-образними чинниками їх відтворення в драмі 1930-50-х рр. та загальну естетичну ситуацію доби.

За допомогою використання сучасних літературознавчих концепцій досліджено питання поетики драматургії 1930-50-х рр., її контекстуальної включеності в соцреалістичний канон, а також проаналізовано форми руйнації соцреалістичного канону авторською поетикою О. Довженка, Ю. Яновського, М. Куліша. Окрему увагу приділено розробленню моделей розкодування канону, дешифрації його семіотичних полів, екстраполяції їх у сучасне літературознавче осмислення.

Ключові слова: поетика, екзистенційність, ментальність, трансформація, драматургія, соцреалізм, композиція, хронотоп, характер, гра.

Аннотація

Шаргородская А. Ф. “Художественное своеобразие пьес А. Довженко, Н. Кулиша и Ю. Яновского о деформации ментальности украинского крестьянства”. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.01 – украинская литература. – Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова, Одеса, 2004.

В диссертации исследуется проблематика малоизученного пласта украинской художественной литературы, каким является драматургия 1930-1950-х годов. Особое внимание драматургов направлено на реализацию проблематики на глубинном уровне произведений: в частности, экзистенциальные проблемы изменения характера в результате социо-психологических катаклизмов (дезадаптацию крестьянства, отчуждение, двойственное сознание, потерю национальной “самости”, прорыв коллективного бессознательного). В работе проанализировано состояние жанрового и стилевого развития драматургии, особенности поэтики произведений этого периода. При помощи типологического метода всесторонне изучены поэтологические и жанровые трансформации подтекста, интертекста произведений Н. Кулиша, Ю. Яновского, А. Довженко, раскрыта взаимосвязь между мировоззрением драматурга как творца особенной интеллектуально-образной сферы, эстетическим контекстом эпохи социалистического реализма и мифологическим мировоззрением украинского народа.

В исследовании изучены особенности композиционного строения, использование приемов авангардной парадигмы пьесы, рассмотрены формы разрушения в театре границ между реальностью и театром, реализация аспектов темпоральности, концепция карнавальности и образно-смыслового наполнения структуры украинской драмы 1930-50-х годов. Особую роль в пьесах занимает реализация мифологем земли и рода, эстетизация образов, апеллирование к языческим и христианским символам, система архетипов, которые отражают трансформацию характера, процесс образования коллективной души. Уделено внимание восприятию драматургии указанного периода со стороны современной ей критики и литературоведения 1920-1990 годов. Отмечена роль межродового и межжанрового взаимопроникновения как системообразующего начала в драматургии 1930-50 годов, проанализированы типологические особенности межвидовой диффузии на материале исследуемых произведений.

При помощи методологического аппарата и теоретических открытий постмодерного литературоведения XX ст., в частности феноменологического, структуралистского и постструктуралистского подходов, проанализированы недостаточно изученные аспекты драматургии периода социалистического реализма, установлена и обоснована модель разрушения соцреалистического канона творческой индивидуальностью писателя, его духовно-эстетическим феноменом, использование приемов эзопового языка как один из способов функционирования проявления интертекстуальности. На особом смыслообразующем уровне исследована

проблема деконструкции соцреалистического канона и реализация ее моделей в поэтике произведений: авторская игра, актуализация нарративной природы кино в драме с помощью наложения звуковых и зрительных кодов, режиссерских “следов” автора.

В работе заявлен, по существу, новаторский подход к интерпретации “Дневника” А. Довженко, благодаря которому “Дневник” рассматривается как ключ-генокод к расшифровке наличествующих, но прямо не проявленных в драматургии 1930-50 годов смысловых единиц и ассоциаций.

Ключевые слова: поэтика, экзистенциальность, ментальность, трансформация, драматургия, соцреализм, композиция, хронотоп, характер, игра.

SUMMARY

Shargorods'ka A. F. Artistic peculiarity of plays by O.Dovzhenko, M.Kulish and Y. Yanovs'kyi on changes in Ukrainian peasantry mentality. – Manuscript.

Thesis for the degree of the Candidate of Sciences in Philology. Speciality 10.01.01 – Ukrainian literature. – Odesa Il'ia Mechnikov National University, Odessa, 2004.

The dissertation focuses on the investigation of scantily-studied mid-XX-century Ukrainian drama. It describes poetological changes at the level of subtexts in the abovementioned texts, their composition peculiarities, genre integration and differentiation, intergenre and intergeneric correlation and penetration using new interpretation methods and comprehensive analysis. There is also a research into transformations in Ukrainian peasantry mentality which were caused by physical and spiritual impoverishment, loss of political identity and changes in basic constants of character (increase in conformity, introversion etc.)

The distinctive features and narrative peculiarities have been analysed in the light of poetics and typology.

Key words: poetics, mentality, transformation, drama, socialist realism, composition, chronotop, character, play.